

השכלה גבוהה?

פרופ' שמואל ליימן-ווילציג, ראש המחלקה למדעי המדינה

בלוג מס' 17 – חופש אקדמי (3) – מוסדות ההשכלה הגבוהה

לכאורה, יהיה זה מוזר לכלול את מוסד האוניברסיטה/מכללה תחת הכותרת "חופש אקדמי", שהרי זהו מונח המשויך לפרט: המרצים והסטודנטים (כפי שכתבתי בשני הבלוגים האחרונים). אולם, חופש האקדמי של מרצים וסטודנטים תלוי בחופש האקדמי של מוסד האוניברסיטה, שהרי בלעדיו המוסד אינו יכול להוציא לפועל את תפקידו – יצירת אזור חיץ בין הלימודים והמחקר לבין העולם החיצוני, הרווי באינטרסים פוליטיים, תרבותיים ופוליטיים.

מספר השיטות הנהוגות בעולם הרחב לשמירה על חופש המוסד להשכלה גבוהה הינו רב מאוד ואין בכוונתי לסקור או להעריך אותן. למעשה, כשמדובר במוסדות ציבוריים, לכולן מכנה משותף אחד: לנתק את בעל המאה מבעל הדעה. שכר הלימוד מכסה כרבע מהתקציב במקרה הטוב, ותרומות אף הן מוסיפות כעשרה עד עשרים אחוז. הרוב המכריע של תקצוב המוסד מגיע מן המדינה. בתנאים אלה, קיים צורך חיוני להבטיח שהמחוקקים והביורוקרטים לא יכתיבו את סדר היום של ההוראה והמחקר.

עם זאת, לא ייתכן חופש אקדמי מוחלט של המוסד ללא אחריות וללא הצורך לתת דין וחשבון (accountability) על השימוש בכסף ציבורי זה. לכן, כמעט בכל השיטות מוקם גוף או גופים, המאוישים על ידי אנשים ציבוריים, שדואגים לכספי הציבור. ומי הם "אנשי ציבור" אלה? זוהי שאלת המיליון (בעצם, מיליארד) דולר.

במערכת הישראלית, ישנם שני גופים כאלה. הראשון, המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) עם תת-גוף שנקרא ועדה לתכנון ולתקצוב (ות"ת), הממונים ביחד על המערכת הלאומית. הממשלה מתקצבת סכום שנתי גלובלי (אם כי קיימת תכנית חומש רב-שנתית) ואז ות"ת מחלקת את הכסף למוסדות הרבים – מעל לחמישים, נכון להיום. עד לאחרונה, מי שישב במל"ג-ות"ת היו פרופסורים בכירים ביותר מהאוניברסיטאות. אך תחת לחץ ציבורי – ובליווי מלחמת חורמה של שרת החינוך הנוכחית (על פי חוק, יו"ר המל"ג) – נוספו אישים ייצוגיים מהמכללות ואף אישי ציבור שלא מהאקדמיה.

כנגד שינויים אלה, יצאו האוניברסיטאות חוצץ וזעקו כי "החופש האקדמי בסכנה!" האם הן צודקות? התמונה מורכבת. בטווח הנראה לעין, אין סכנה כזאת – אולם אין ספק שזהו תקדים מסוכן וייתכן אף צעד ראשון במדרון החלקלק לכיוון פגיעה קשה: היום "אישי ציבור" מהתחום התרבותי, מחר "אנשי ציבור" מעולם העסקים; מחרתיים "עסקני ציבור", פוליטיקאים בדימוס ואולי (לא עלינו) חברי מרכז של מפלגות אלו ואחרות (ע"ע: "רשות השידור"). בד בבד, התעורר גם מאבק איתנים בין האוניברסיטאות לבין המכללות על משאבים ויוקרה. גם כך נתעוררה סכנה של שימוש בשיטת "הפרד ומשול" ע"י בעלי המאה בממשלה (ע"ע: "ביטול שכר לימוד" של סילבן שלום בשנות התשעים).

ברם, דומני שהסכנה המוחשית יותר לחופש אקדמי נמצאת בגוף השני: חבר הנאמנים (או בכל שם אחר) היושב בפסגת ההיררכיה של כל מוסד ומוסד. הרפורמות של השנתיים האחרונות מעצימות את עצמת חבר הנאמנים על חשבון הפרופסורים הבכירים ("סנאט האוניברסיטה"). השאלות "מי יושב שם?" ו"מה הם עושים" מרכזיות לסוגייה שלנו.

מי יושב שם? כמה פרופסורים (זה טוב להגנה על החופש האקדמי); בוגרי המוסד (בד"כ זה טוב...); אנשי עסקים (גם טוב וגם רע); אישי ציבור (בדר"כ רע); ואולי הקבוצה הגדולה ביותר, ידידים ותורמים גדולים (כמעט תמיד רע).

מנין הערכות ביקורתיות אלו? הרי ברור שידידי האוניברסיטה, שלא לדבר על התורמים, חפצים רק בטובת המוסד. תשובתי נגזרת מהשאלה השנייה לעיל: "מה הם עושים?" התשובה, לצערי, מעט מאוד.

הבעיה ידועה מעולם העסקים – חברי חבר הנאמנים, עסוקים כל אחד בזירות אחרות, אינם מוכנים (וחלק אינם מסוגלים) להשקיע זמן מספיק בבדיקה יסודית בנעשה במוסד עליו הם אמורים לפקח (ראו ערך: Enron, Tyco ועוד רבים). ידידי האוניברסיטה והתורמים הגרים בחו"ל, מגיחים ארצה פעם-פעמיים בשנה לשיבת חבר הנאמנים, מקבלים דו"חות עבים שאין להם חשק לקרוא ומצביעים כלהקת ציפורים כמעט על כל מה שראשי המוסד מבקשים. כראש מחלקה (ולפני זה כסגן רמ"ח) לא נפגשתי מעולם עם מי מהם – או ליתר דיוק, הם מעולם לא פגשו אותי, התעניינו במה שנעשה ב"שטח" או שאלו לדעתי. מסופקני אם ראש מחלקה כלשהו במדינה כולה הוזמן פעם על ידי "מפקחים" אלה לתאר ולהסביר מה קורה בשטח.

אבל רגע – אם כך, השליטה בידי נשיא האוניברסיטה, בשר מבשרה של האקדמיה (בינתיים). מה רע בכך? היכן הפגיעה בחופש האקדמי?!

מחד גיסא, ללא פיקוח מעליו, הנשיא יכול לטעות, לשגות ולפשל – לית דין ולית דיין (ראו ערך פרופ' איתמר רבינוביץ, שממשיך לכהן כנשיא אוניברסיטת תל אביב, למרות קריסה תקציבית, טוטאלית, תחת שרביטו). כאן רואים את הקשר בין גוף א' (המל"ג) לגוף ב' (המוסד), שהרי ככל שהשני מוכיח רשלנות ושלומיאליות בניהול כספי ציבור, כך יגבר הלחץ הציבורי להכניס אנשים שאינם "פרופסורים מעופפים" לתוך המל"ג ואולי גם לתוך חבר הנאמנים – והופס...התדרדרנו עוד קצת במדרון...

מאידך גיסא, האינטרסים והפרספקטיבה של רוב אנשי חבר הנאמנים אינם זהים מבחינת חופש אקדמי: אנשי עסקים ידרשו סגירת מחלקות לא רווחיות; הבוגרים, ידידים ותורמים עלולים ללחוץ לכיוון של "ניקוי האורוות" של מחלקות אשר מביאות "נזק תדמיתי" למוסד (ע"ע: ד"ר אילן פפה באוניברסיטת חיפה); וכן הלאה.

מה עושים? על רגל אחת, הנה כמה עצות:

1. משנים את החוק כדי להטיל "אחריות מיניסטריאלית" אזרחית על חבר הנאמנים – ובמקביל משלמים להם על טרחתם.
2. מגבילים את מספרם כדי להפוך את הדיונים ליעילים.
3. אוסרים על אנשים שאינם אזרחי ישראל מלשבת בחבר הנאמנים.
4. מאפשרים לכל עובדי המוסד (אקדמיים ומנהליים) להשתתף בבחירת חבר הנאמנים ו/או קובעים בחוק מכסה מינימלית של חברים מתוך עובדי המוסד.
5. קובעים הכשרה והשכלה מינימלית גבוהה לכל חבר. ואם כבר, מן הראוי לקבוע הכשרה והשכלה עוד יותר גבוהה לחברי המל"ג (נציגי ציבור וכו')!

במשך חמישים השנים הראשונות, החופש האקדמי בישראל עמד איתן ללא איומים ממשיים. המצב היום שונה – עדיין קיים חופש ברמה גבוהה למדי אולם המערכת נמצאת תחת מתקפה וזעזועים מכל עבר. לא כל אחד הדורש רפורמות מבקש לפגוע בחופש האקדמי, אבל קרוב לוודאי שכל שינוי עלול לגרום לכך אם לא בוחנים בשבע עיניים את ההשלכות של כל צעד, קדימה ואחורה.

wilzis@mail.biu.ac.il